

УДК 342.553:34[004.5]:341.176.2(4)

ДУБНЯК М.В., аспірант НДІ інформатики і права
НАПрН України

ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ: РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН В МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТАХ

Анотація. В статті аналізуються міжнародні документи щодо залучення громадян до процесу прийняття рішення на місцевому рівні шляхом формування інформаційної взаємодії між владою та населенням. Досліджуються правові механізми імплементації положень рекомендацій Ради Європи.

Ключові слова: прийняття рішень, місцеве самоврядування, інформаційна взаємодія, принципи, інструменти.

Аннотация. В статье анализируются международные документы по привлечению граждан к процессу принятия решения на местном уровне путем формирования информационного взаимодействия между властью и населением. Исследуются правовые механизмы имплементации положений рекомендаций Совета Европы.

Ключевые слова: принятие решений, местное самоуправление, информационное взаимодействие, принципы, инструменты.

Summary. The article analyzes the international instruments of involving citizens in the decision-making process at the local level through the formation of information exchange between the authorities and the community. The author studies legal mechanisms of implementation of the recommendations of the European Council.

Keywords: decision-making, local self-government, information interaction, the principles, tools.

Постановка проблеми. При здійсненні своїх повноважень органи державної влади мають, в першу чергу, задовольняти потреби та інтереси своїх громадян. Більшість інтересів населення зосереджені на місцевому рівні, тому вдосконалення правового регулювання щодо підвищення ефективності інформаційної взаємодії влади з громадськістю призводить до удосконалення системи публічного управління. За умов, коли громадськість буде мати ефективні механізми взаємодії з органами місцевого самоврядування (далі – ОМС), засновані на ідеї прямої демократії, діяльність цих органів стане ефективною завдяки участі населення, проблеми якого слід вирішувати.

Міжнародні документи містять різноманітні приписи щодо участі громадян в процесі прийняття рішення. Однак, ефективне залучення неможливе без обізнаності громадян із процесом та процедурами прийняття рішення, формуванням проблеми та обґрунтуванням її суспільної значущості тощо. Підвалиною для ефективного залучення населення до процесу прийняття рішення є налагодження інформаційної взаємодії суб'єктів місцевого самоврядування з громадянами, щоб останні мали не лише декларативні права, а і реальні механізми їх здійснення.

В Україні триває процес розбудови громадянського суспільства, яке ставить перед державою нові вимоги якісної співпраці громадськості з владою. Довіра населення до влади підвищиться за умови, якщо рішення, що вона приймає, будуть відповідати його інтересам. Але процес трансформації суспільства відбувається дуже повільно. У зв'язку з цим дослідження принципів, закономірностей та особливостей регулювання інформаційної взаємодії суб'єктів місцевого самоврядування, які визначені положеннями міжнародних

документів, а також визначення шляхів їх можливого застосування в національному законодавстві є актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про активний науковий пошук в темі, що досліджується в статті. Увага до розбудови громадянського суспільства, розвитку місцевого самоврядування, розвитку механізмів громадської участі залучення громадян до місцевого самоврядування простежується в роботах А.В. Кожина [4], О.О. Міщан [5], М. Лациби, А.Ткачука. В працях цих вчених аналізуються певні аспекти як управлінських, так і правових механізмів залучення громадян до процесу прийняття рішення.

Сучасний зміст європейського права, правової діяльності та необхідності імплементації документів Ради Європи досліджувалися у працях М.В. Буроменського, М.М. Гнатовського О.І. Головка-Гавришева, А.І. Дмитрієва, Л.В. Павлової [12], О.В. Київцев [13].

Але комплексного дослідження щодо формування теоретичного обґрунтування необхідності імплементації європейських норм з метою вироблення моделі взаємодії громадян з владою на місцевому рівні шляхом формування інформаційної взаємодії не проводилось, що додає роботі актуальності.

Метою статті є узагальнення міжнародної нормативної бази щодо залучення громадян до процесу прийняття рішень на місцевому рівні на засадах формування умов інформаційної взаємодії, а також теоретичне обґрунтування доцільності імплементації у вітчизняне законодавство приписів міжнародних документів .

Виклад основного матеріалу. В національному законодавстві правові механізми участі громадян безпосередньо у процесі прийняття рішення органами місцевої влади є обмеженими та недосконалими, а регламентовані форми безпосередньої демократії є проблемними в застосуванні. До ефективних форм безпосередньої демократії можна віднести місцеві референдуми, громадські ради, загальні збори. Однак, їх правове регулювання має значні недоліки. Зокрема, проект Закону України “Про місцевий референдум” прийнятий лише у першому читанні 2011 року. Цей законопроект встановлює складні процедури для ініціювання місцевого референдуму на вимогу мешканців громад, в ньому не визначено правових наслідків місцевих референдумів, а ініціювання консультативного місцевого референдуму віднесено до відання місцевої ради [1], що звужує реалізацію прав територіальної громади. Також не врегульованим є питання щодо створення громадських рад при ОМС, адже урядові акти [2; 3], які ж до того мають рекомендаційний характер, не поширюються на органи місцевої виконавчої влади та не стосуються відповідних місцевих рад. Відсутні правові механізми імплементації рішень загальних зборів, обмежено перелік суб’єктів, які мають право ініціювати їх скликання, регламентація порядку скликання чітко не визначена.

Загальновідомо, що недоліки представницької демократії долаються завдяки активній участі громадськості в процесі прийняття рішень. Кожина А.В. аналізуючи форми та процедури безпосереднього здійснення місцевої демократії: місцевий референдум, загальні збори, місцеві ініціативи, громадські слухання, індивідуальні чи колективні звернення громадян, доручення виборців, громадські експертизи, громадські ради, консультації з громадськістю, робить висновок, що ці форми мають різний ступінь правового унормування та регламентовані як в Конституції України, так і в спеціальних законах та статутах територіальних громад. Вона звертає увагу, що напрямами вдосконалення і розвитку прямої демократії на місцях може бути підвищення обізнаності громадян про європейські стандарти стосовно належного урядування та щодо переваг їх дотримання, а також створення нових сучасних комунікаційних каналів для ОМС [4].

Аналізуючи типові положення про громадські ради О.О. Міщан [5, с. 141] зазначає, що громадська рада повинна мати право вимагати від державних органів інформацію для забезпечення діяльності ради, проте, навіть з урахуванням Закону України “Про доступ до публічної інформації” не прописаним є обов’язок місцевого органу влади таку інформацію надавати. Таким чином, деякі вимоги, які висувуються громадською радою до органу влади, можуть бути повністю проігноровані. Вчений вважає, що рішення громадської ради за результатами обговорення та вивчення громадської думки є рекомендаційним, а обов’язковості щодо його врахування ОМС не передбачено.

Отже, відсутність закріплення інформаційних обов’язків ОМС відносно розгляду інформації щодо результатів роботи громадських рад повністю нівелює такий механізм залучення громадськості в процес прийняття рішення та перетворює роботу громадських рад на декларативну та непродуктивну.

Можна констатувати, що невстановлення обов’язків щодо врахування інформації, яка надходить від громадян до ОМС з пропозиціями під час прийняття рішень, формують негативну практику щодо ігнорування результатів волевиявлення за іншими формами безпосередньої демократії.

Окрім вад національного законодавства щодо правового регулювання реалізації безпосередньої демократії існує інформаційний вакуум відносно потенційних можливостей громади повно та своєчасно дізнатись про прийняті рішення місцевих рад.

Часткове інформаційне наповнення веб-сайтів органів влади не забезпечує повної поінформованості населення про діяльність ради та прийняті нею рішення. Розміщення проектів рішень не є формою участі громадськості, адже відсутні правові механізми забезпечення інформаційної взаємодії щодо безпосередньої участі громадян в діяльності органів місцевої влади в процесі коригування, експертизи, висловлення пропозицій з приводу проекту рішення.

Таким чином, правове регулювання забезпечення інформаційної взаємодії з метою залучення та участі громадян у процесі прийняття рішень потребує суттєвого та системного доопрацювання.

Посилення місцевого самоврядування в різних країнах Європи є важливим внеском у розбудову Європи на принципах демократії і децентралізації влади. Це зазначено у Європейській хартії місцевого самоврядування (1985 р.), в якій було підкреслено, що здійснення ефективного і близького до громадянина управління можливе за існування ОМС, організованого на демократичних принципах [6]. Крім того, у статті 4 цієї Хартії зазначено, що публічні повноваження здійснюються переважно тими органами влади, які мають найтісніший контакт з громадянином. Отже, передумовою для розбудови демократичної влади в державі є не декларативне проголошення здійснення влади народом, а її організація таким чином, щоб процес прийняття рішення відбувався в тісному контакті з громадянином.

Орхунська Конвенція (1998 р.) проголосила ряд принципів, спрямованих на реалізацію прав громадян щодо отримання інформації про навколишнє середовище. Зокрема, в ній закріплено право громадян на доступ до інформації та на участь в процесі прийняття рішень, реалізація якого здійснюється шляхом надання вільного доступу до екологічної інформації, що забезпечує можливість участі громадян в процесі вирішення зазначених питань [7]. Згідно норм цієї Конвенції, органи влади зобов’язані вести належний облік громадських інтересів, надавати інформацію щодо процедур участі в процесі прийняття рішень та їх механізмів, а також забезпечувати вільний доступ до них. В Конвенції зазначено, що надання владою інформації громадськості підвищить якість, підзвітність та прозорість процесу прийняття рішень і сприятиме посиленню

громадської підтримки при вирішенні проблемних питань, а також підкреслено важливість використання засобів масової інформації, електронних та інших засобів зв'язку, що з'являться в майбутньому.

Однак, надконтекстне застосування цих принципів є актуальним і в місцевому самоврядуванні. Так, наприклад, забезпечення реалізації демократичних принципів підзвітності і прозорості прийняття рішень є важливою передумовою безпосередньої участі громадськості в місцевому самоврядуванні.

У Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи “Про участь громадян у місцевому публічному житті” визначені основні принципи демократичної участі громадян на місцевому рівні [8]:

- громадянам має гарантуватись право на доступ до достовірної та повної інформації про різноманітні справи, що стосуються місцевих громад,
- гарантується право для громадян висловлюватись про найважливіші рішення, які впливають на їхнє майбутнє;
- наявність загального підходу до питання участі громадян, зважаючи як на механізм представницької демократії, так і на форми прямої участі в ухваленні рішень та в управлінні місцевими справами.

Крім того, у Рекомендації пропонується органам місцевої влади впроваджувати у свою діяльність демократичні принципи прозорості та відкритості. Рекомендація наголошує на доцільності організації дорадчих механізмів ухвалення рішень, забезпечення можливості участі в різних етапах прийняття рішення, формування регулярного зворотного зв'язку, використання інформаційних й комунікаційних технологій в якості додатку до традиційних засобів прийняття рішення, а також рекомендується місцевій владі регулярно збирати інформацію про участь різних категорій громадян для досягнення певних рівнів представництва відповідних груп громадськості.

Підтримка або вплив на прийняття рішення повинно забезпечуватись через встановлення обов'язку національної, регіональної та місцевої влади надавати доступ до інформації про можливості та права громадян щодо участі в житті громади та здійсненні місцевої політики. При цьому наголошується, що ІКТ-технології можуть відкрити нові можливості щодо інформування та участі.

Конгрес місцевих і регіональних влад Європи (далі – КМРВС) звернув увагу, що інформаційні технології суттєво змінюють системи управління, що сприяє активній участі громадян в процесі прийняття рішень та поглибить розвиток інформаційного суспільства. Використання ІКТ-технологій зміцнить демократичне врядування, підвищить його легітимність, відкритість, прозорість і підзвітність шляхом посилення взаємодії між політиками та громадянами, наблизить виборних представників до залучення громадськості, сприятиме розвитку ініціатив щодо участі громадян в управлінні та обговоренні, а також розвитку прямої демократії із безпосереднім прийняттям рішень громадянами з деяких питань [9].

У Рекомендації КМРВС № 249 “Електронна демократія і безпосередня участь у міських проектах” зазначено, що ІКТ відкривають нові можливості для інформування громадськості та надають змогу мобілізувати різні групи громадян та налагодити контакти з певними верствами населення [10]. Крім того, влада повинна шукати інноваційні рішення для просування нових процедур публічного обговорення та прийняття рішень, а муніципалітети повинні встановити прозорий процес діалогу, з метою виявлення громадських інтересів, перш ніж приймати рішення. Інтерактивні інструменти можуть бути використані на всіх етапах розробки та міських проектів та рішень.

Якість місцевої демократії значно підвищується за умови використання електронних інструментів для здійснення інформаційної взаємодії місцевих органів влади з громадянином. При цьому електронні інструменти слугують не для автоматизації недосконалих процедур прийняття рішення, а є приводом для перегляду і поліпшення таких процедур [9].

Таким чином, організація функціонування органів місцевого самоврядування на демократичних принципах субсидіарності, безпосередньої участі, довіри, незалежності, підзвітності, прозорості та відкритості неможлива без надання громадянам всебічної інформації щодо процесу прийняття рішення та забезпечення вільного доступу до різноманітних інструментів інформаційної взаємодії, в тому числі із використанням електронних засобів комунікацій та інших інформаційно-комунікаційних технологій, які підвищують ефективність інформаційних процесів.

Враховання та узагальнення положень документів Ради Європи знайшли своє відображення на Форумі з питань майбутнього демократії Ради Європи, проведеного в червні 2007 року в Швеції. Одним із результатів роботи Форуму стало завдання з підготовки практик участі громадян в процесі прийняття рішень на місцевому рівні. Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи було підготовлено Кодекс кращих практик участі громадськості в процесі прийняття рішень, затверджений Конференцією 1 жовтня 2009 року [11], який активно використовується в різних країнах.

В Кодексі акумульовано найкращі інструменти залучення громадян до спільного вироблення рішень, використання яких, сприяє демократичному управлінню і створює більш повні умови участі громадян у житті суспільства та вирішенні питань місцевого значення. Наведемо стислий аналіз основних положень цього Кодексу.

Загалом існує декілька логічно-послідовних етапів прийняття рішення, до яких Кодекс відносить: встановлення порядку денного, складання проекту, прийняття, реалізація рішення, моніторинг за виконанням та повторне формулювання.

На етапі встановлення порядку денного громадськість повинна мати інструменти, за допомогою яких можливо виразити, доповнити та скоригувати колективний інтерес та доповнити політичні дебати. При цьому за органами влади слід закріпити обов'язки щодо надання актуальної повної та своєчасної інформації у належному форматі, забезпечення зворотного зв'язку. Ефективними інструментами для громадськості на цьому етапі є: проведення досліджень для визначення питань, які викликають суспільне занепокоєння та вироблення варіантів їх вирішення; проведення компаній та лобювання, які направлені на підвищення поінформованості населення щодо визначених проблем; наявність веб-сайту з повним доступом до ключових документів та програм, який забезпечує легкий доступ до документів, інформації та осіб, що приймають рішення; консультації з метою збору інформації щодо інтересів та пропозицій; громадські слухання та публічні форуми за участю зацікавлених сторін з метою виявлення та інтерпретації чутливих питань та інтересів різних груп; робочі групи або комітети, які формуються як постійна або тимчасова експертна група для консультування з політичних пріоритетів.

Складання проекту рішення це етап, направлений на формування обґрунтованої пропозиції щодо вирішення колективного інтересу. Ключовим для цього етапу є використання різних форм діалогу з метою збирання всіх пропозицій від зацікавлених осіб та їх аналіз і мотивована оцінка.

На органи влади в цьому етапі покладається обов'язок щодо встановлення адекватних часових рамок протягом яких проводяться консультації зі всіма зацікавленими верствами суспільства, а також залучення інших органів влади.

Окрім вищезазначених, інструментів участі на цьому етапі особливо ефективно здійснення веб-мовлення зі слухань, нарад та дебатів, що дозволяє громадськості бачити та слухати в режимі реального часу процес обговорення проектів рішень.

Крім того, рекомендується застосування інших інструментів інформаційної взаємодії таких як:

- панельні слухання* із зацікавленими сторонами з метою визначення та інтерпретації актуальних питань, збору пропозицій, зауважень і доповнень;
- наради експертів, що залучаються для проведення спеціальних досліджень, які можуть бути використані при створенні та оцінці проекту;
- спільні комітети – які включають в законотворчий процес громадськість, експертів та представників влади, що мають відповідні напрацьовані методики складання проектів.

Процедурі прийняття рішення, що супроводжується обов’язковим наданням йому юридичної сили шляхом офіційного прийняття представницькими органами, має передувати проведення консультацій або референдуму з метою встановлення ступеню підтримки населення щодо спільно виробленого рішення. Органи влади мають виконувати обов’язок реагування на вимоги громадянського суспільства, неухильно дотримуватися процедур та механізмів активного залучення громадян до вироблення спільного рішення. Ефективними механізмами для участі громадян є відкриті пленарні чи комітетські засідання з метою забезпечення доступу до дебатів та обговорення під час процесу прийняття рішення.

Реалізація прийнятого рішення, це етап на якому забезпечується отримання запланованого результату. При цьому важливим є доступ до якісної та прозорої інформації щодо очікувань та можливостей кращого виконання прийнятого рішення.

Основними вимогами до процесу контролю за виконанням рішення є:

- підвищення поінформованості, тобто пояснення переваг, недоліків та наслідків його виконання;
- надання інформації про поточне виконання рішення для забезпечення проміжного контролю з метою уникнення шкідливих і небажаних наслідків реалізації рішення.

Орган влади на цьому етапі має бути особливо уважним до конкретних потреб, які виникають через обставини спричинені втіленням рішення.

Повторне формулювання здійснюється у випадку, коли за результатом контролю встановлено, що суспільні потреби зросли та потребують формулювання нового рішення. За таких умов процес прийняття рішення розпочинається знову. Органи влади зобов’язані забезпечити легкий відкритий та доступний обмін інформацією з метою визначення наступних кроків у здійсненні нового рішення, формують експертну групу разом з іншими зацікавленими сторонами та органами державної влади з метою вироблення рекомендацій до перегляду політики.

Узагальнюючи все вищезазначене, вбачається, що на перший план Кодекс виносить саме інформаційний обмін між громадянином та владою на всіх етапах прийняття рішення пропонуючи різні інструменти.

* *Від ред.* Мова йде про “панельне обговорення” (“панельну дискусію”), що згідно [12; 13] визначається як “обговорення деякої теми групою людей перед аудиторією, як правило, на наукових, ділових або академічних конференціях, фан-конвенціях, або телевізійних шоу. Звичайно обговорення веде модератор, який спрямовує дискусію, іноді ставить питання аудиторії, прагне зробити обговорення інформативним і цікавим”. Можливо це словосполучення слід розуміти як “колегіальний розгляд”.

Результати аналізу європейських документів, свідчать про те, що позитивний міжнародний досвід може бути використано шляхом імплементації керівних положень та рекомендацій в національні законодавства, що забезпечить більш виважену політику щодо підвищення ефективності участі громадян у взаємовідносинах з владою на місцевому рівні.

Імплементація положень рекомендацій Ради Європи має ряд проблем. Існують суперечливі думки в доктрині міжнародного права щодо юридичної сили документів Ради Європи та спеціально створених її органів, в якій мають місце два конкуруючих підходи щодо вузького (т. зв. “твердого права”) та широкого (т. зв. “м’якого права”), розуміння джерел європейських норм, різні механізми імплементації та виконання прийнятих рекомендацій, відсутність дефініції “європейський стандарт” [14].

Подекуди в дослідженнях щодо імплементації документів Ради Європи зустрічаються формулювання “європейські стандарти”, однак таке формулювання не зовсім коректне при застосуванні у відношенні до правових норм, оскільки право регулює суспільні відносини, які постійно змінюються, та відповідно і змінюються підходи в правовому регулюванні цих відносин [15]. Але деякі дослідники [16, с. 266] звертають увагу на те, що використання терміну “стандарт” у праві є доцільним, з точки зору встановлення вихідної точки, напрямку розвитку правових норм, без встановлення в таких нормах конкретних прав і обов’язків.

Для подальшого напрацювання пропозицій щодо вдосконалення вітчизняного законодавства є цікавим досвід щодо правового регулювання забезпечення інформаційної взаємодії з метою безпосереднього залучення громадян до процесу прийняття рішення, які знайшли відображення в національному законодавстві країн-членів Ради Європи, але це потребує додаткового вивчення.

Висновки.

1. Посилення місцевого самоврядування можливе шляхом широкого залучення громадян, що підвищує ефективність рішень, які приймаються на місцевому рівні.

2. Забезпечення широкого залучення громадян до процесу прийняття рішень здійснюється шляхом формування ефективної інформаційної взаємодії між суб’єктами місцевого самоврядування на засадах демократичних принципів: субсидіарності участі, довіри, незалежності, підзвітності, прозорості та відкритості.

3. Демократичні принципи забезпечення ефективної інформаційної взаємодії втілюється в життя шляхом впровадження інструментів залучення, таких як: проведення досліджень, консультацій, громадських слухань, відкритих засідань, робочих груп громадян на всіх етапах прийняття рішень.

4. Використання ІКТ-технологій в інструментах інформаційної взаємодії дозволяє розширити коло громадян, які матимуть можливість безпосередньо долучатись до процесу прийняття рішення.

5. Імплементація міжнародних документів щодо формування інформаційних умов залучення громадян до процесу прийняття рішень на місцевому рівні є актуальним завданням для вдосконалення національного законодавства та потребує додаткового дослідження з метою вивчення правових механізмів щодо реалізації інструментів інформаційної взаємодії в національних законодавствах країн Європи.

Використана література

1. Про прийняття за основу проекту Закону України про місцевий референдум : Постанова Верховної Ради України від 19.04.11 р. № 3241-VI. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3241-17>

2. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.08 р. № 976 // Офіційний вісник України. – 2008 . – № 86. – С. 100.
3. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.10 р. № 996 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84. – С. 36.
4. Кожина А.В. Перспективи розвитку механізмів громадської участі на місцевому рівні // Державне управління удосконалення та розвиток. – 2015. – № 1. – (Електронне наукове фахове видання). – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=858>
5. Міщан О.О Напрями вдосконалення механізмів впливу громадськості на прийняття управлінських рішень на місцевому рівні // Державне управління. – 2014. – № 223. – Т. 235. – С. 139-142.
6. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_036
7. Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля : Конвенція Ради Європи від 25 червня 1998 р. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_015
8. Про участь громадян у місцевому публічному житті : Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи Rec(2001)19 від 06 грудня 2001 р. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_739
9. Про місцеве та регіональне інформаційне суспільство : Рекомендація конгресу регіональних та місцевих влад від 1999 р. № 54. – Режим доступу : <http://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=847903&Site=Congress&BackColorInternet=e0cee1&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679>
10. Електронна демократія і безпосередня участь у міських проектах : Рекомендація Конгресу регіональних та місцевих влад від 29 травня 2008 р. № 249. – Режим доступу : [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&Ref=REC249\(2008\)&Language=lanGerman&Ver=original&Site=Congress&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679&direct=true](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&Ref=REC249(2008)&Language=lanGerman&Ver=original&Site=Congress&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679&direct=true)
11. Кодекс кращих практик участі громадськості в процесі прийняття рішень : затверджений Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи від 1 жовтня 2009 р. – Режим доступу : http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/uploads/attach-580-1000661041.pdf
12. How To Moderate a Panel Like a Pro / Harvard Business Review (30 May 2013).
13. – Режим доступу : https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%83%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5
14. Павлова Л.В. Формы и методы имплементации стандартов Совета Европы в национальное законодательство / Журнал международного права и международных отношений. – 2012. – № 3. – Режим доступу : <http://www.evolutio.info/content/view/1969/5>
15. Київець О.В. європейські правові стандарти як міжнародно-правова категорія / Європейські студії і право. – 2012. – № 1(5). – Режим доступу : <http://eurolaw.org.ua/11-ukrainian-journal-of-european-studies/1-5-2012/44-2011-12-29-14-40-03>
16. Patterson D.M. Philosophy of law and legal theory : an anthology / D.M. Patterson. – Oxford : Wiley-blackwell. – 2003. – P. 266.

~~~~~ * * * ~~~~~